

הרקע הגיאוגרפי לגידול שבעת המינים בארץ ישראל

מאת מנשה הראל

מ ב א

ראשית התנחלות הקבע של האדם עלי אדמות במזרח הקדמון, היתה בעמקי הנהרות. עמקי הנהרות נחשבים כמקום ריכוז אדמת סחף פוריה וכמקום זרימת מים רבים המנוצלים להצפת שטחי המזרע הנרחבים, המאפשרים מחייה וישובי קבע לאדם. עמקים פוריים אלה במזרח התיכון, הידועים בשם „הסהר הפורה“, ואשר בהם התפתחה ראשית התרבות האנושית הם: עמק הנילוס ועמק הנהריים. גם במזרח הרחוק נמצאו עקבות ישובים עתיקים, בעמקי האינדוס והגאנגס בהודו, והואנג-הו וינג-זה-קיאנג בארץ סין. בעמקים נרחבים אלה, התפרנס האדם בכבוד ממשלות יד הכולל דיג, ציד, ובעיקר חקלאות השלחין.

ארץ ישראל לעומת ארצות הנהרות, אינה שופעת מים חיים רבים, והחקלאות נתונה בה בחסדי שמים כנאמר: „כי הארץ אשר אתה בא שמה לרשתה, לא כארץ מצרים היא אשר יצאתם משם, אשר תזרע את זרעך והשקית ברגלך כגן הירק. והארץ אשר אתם עוברים שמה לרשתה, ארץ הרים ובקעות למטר השמים תשתה מים“ (דברים י"א, י"א). לפיכך, עבודת האדמה בארץ היתה כרוכה במאמץ ויזע, בעמל רב ובתלאות רבות, כי הרי הארץ הם טרשיים ברובם, ובימי התנחלות בני ישראל, היו רובם ככולם מיועדים, ואילו מישורי הארץ שמצפון ליפו, דהיינו השרון וחוף עכו, ועמקיה, דהיינו עמק יזרעאל ועמקי הגלילים היו ביצתיים.

אולם יתרונה של הארץ על ארצות עמקי הנהרות הוא בכך, שהארץ שוכנת לחוף הים התיכון ועל סף המדבר, ואקלים צפון הארץ הוא „ים-תיכוני“, דהיינו כמות גשמי החורף בה, מספקת כדי לקיים חקלאות בעל. מעלה זו גרמה לכך שבארץ ישראל גידלו את שבעת המינים החשובים, שהם: חיטה ושעורה, גפן, תאנה ורימון, זית שמן ודבש, אשר חלק מהמינים האלה לא ניתן לגדלם בארצות הנהרות, משום תנאי האקלים החם.

יתרונה השני של הארץ היה בשל המבנה הרב-גוני שלה, אשר בה קיימים מישורים ועמקים, גבעות והרים, רמות ובקעות בשטח מצומצם ביותר. מבנה רב-גוני זה גרם לרב-גוניות גם בתנאי האקלים. רב-גוניות זו גרמה לעושר רב בתנובת הארץ, שהיתה נמשכת בכל העונות: באביב, בקיץ, בסתיו ובחורף גם יחד, עד כדי כך שעונה חקלאית הדביקה את רעותה ופרי נצמד אל רעהו בחבליים השונים של הארץ. ביטוי ממצה לעובדה אקלימית-חקלאית זו ניתן במשנה שביעית ט' שנאמר: „שלוש ארצות לביעור, יהודה ועבר הירדן והגליל. ושלוש שלוש

ארצות לכל אחד ואחד: גליל העליון וגליל התחתון והעמק... וביהודה ההר שפלה והעמק... ולמה אמרו שלוש ארצות, שיהיו אוכלים בכל אחת ואחת עד שיכלה האחרון שבה". החלוקה המשולשת הזו בין ההר, הגבעות והעמקים מסבירה לנו את תנאי המבנה האקלים ועונת הבשלת הפרי בהם: בעמק החם גידלו הקדמונים פירות בכירים, בחבל הגבעות החמים, פירות מאוחרים יותר, ואילו בהר הרם והקריר ניתן לגדל פירות אפילים. גם תנאי גידול השלחין היו טובים ביותר בעמקים הברוכים במקורות מים חיים.

על ברכת תנובת השדה, שהיא תוצאת רב-גוניות מבנה ואקלימה של הארץ אנו למדים מספר ויקרא לאמר: „ונתתי גשמיכם בעתם ונתנה הארץ יכולה ועץ השדה יתן פריו. והשיג לכם דיש את בציר ובציר ישיג את זרע ואכלתם לחמכם לשובע וישבתם לבטח בארצכם” (כ"ו, ד"ה).

הארץ היתה גם טובה ונוחה לגידול המקנה, כי ארץ ישראל היתה מוקפת מדבריות: בדרומה — הנגב, ובמזרחה — מדבריות יהודה והשומרון. מדבריות אלה שימשו כמקום מרעה נרחב לגידול הצאן, וכן גם הרי הארץ המיוערים והמוצלים שימשו כר נרחב לגידול הבהמה הדקה. את הבהמה הגסה גידלו הקדמונים במישורי הארץ ובעמקיה הביצתיים בעיקר.

כך הושלם המעגל הכלכלי הרב-גוני והמבורך של הארץ, בהשוואה לארצות הנהרות המוגבלות בתנובתן. לא בכדי נקראה הארץ בשם „ארץ זבת חלב ודבש” או ארץ שבעת המינים.

ייחוד המינים החשובים

מעניין לציין שאין חשיבות שבעת המינים שווה הן מבחינה מזונית, הן מפאת ממדי גידולם בארץ, ובעיקר אין הם נזכרים במדה שווה במקרא. שלוש המינים החשובים ביותר הנזכרים תכופות במקרא הם: הדגן (חיטה ושעורה) התירוש והיצהר. כגון, „ונתתי מטר ארצכם בעתו יורה ומלקוש ואספת דגנך ותירושך ויצהרך” (דברים י"א, יד); „ויתן לך האלהים מטל השמים ומשמני הארץ ורוב דגן ותירוש” (בראשית כ"ו, כח); „ויין ישמח לבב אנוש להצהיל פנים משמן ולחם לבב אנוש יסעד” (תהלים ק"ד, טו) וכו' וכו'.

אם כן מה טעם היה לייחד את שלוש המינים האלה דווקא.

מסתבר שבראש ובראשונה, בשלושת המינים האלה מצויים שלושת אבות המזון החשובים, אשר בהם טמון יסוד התפתחותו היציבה של האדם, שהם: החלבונים, הפחמימות והשומנים. מאידך גיסא, הערך המזוני הקיים בתאנה, ברימון וכדבש קיים גם בגפן.

חשיבות גדולה שנייה להם, ששלושת המינים האלה ניתנים להשתמר לתקופות ממושכות, בתנאי האקלים החם של הארץ. כי כידוע קיים היה בארץ גם שומן מן החי אם מחלב המקנה או מאליות ושומן הצאן והבקר. אולם שומן זה, אינו ניתן להשתמר בתנאי אקלים הארץ לעת ארוכה ולעתים הוא היה עשוי לגרום לקקול הקיבה ולהרעלתה. משום כך ערכו של שמן הזית היה מיוחד במינו.

ואחרון, אלה הם שלושת המינים העיקריים שנשתמרו על ידי המלכים שנתבצרו במבצרים ובמצודות, ושימשו אותם בעת מלחמה ומצור. על רחבעם מלך יהודה נאמר: „ויחזק את המצורות ויתן בהם נגידיים ואוצרות מאכל ושמן ויין“ (דברי הימים ב' י"א, יא). ואכן, מוצאים אנו כיום בחפירות הארכיאולוגיות של כל עיר מלוכה מבוצרת: ממגורות לדגן, וכדים גדולים לשמן וליין. ערכם של השמן והיין עלה כמה מונים במזרח התיכון, משום שבארצות הנהרות לא ניתן היה לגדל גפן חזית, והתירוש והיצהר של ארץ ישראל שימשו ליצוא לארצות חוץ, כעדותו של הושע על בני אפרים: „וברית עם אשור יכרותו ושמן למצרים יובל“ (י"ב, ב). עובדה זו גרמה לכך שהיתה עדיפות מה למלכי יהודה וישראל על מלכי אשור, בבל ומצרים בימי מלחמה, כי לאויב חסר מזון משתמר בתנאי אקלים הארץ לאספקת חילותיו. זו היא גם אחת הסבות להתגרותם של שליטי מדינות הנהרות במלכי יהודה וישראל למלחמה. רישום מאלף על תנובת הארץ אנו קוראים במגילת סנהאית המצרי בתארו את ארץ ישראל, הארץ בה ישב, שהיתה מלאה כל טוב: „תאנים בה וענבים, ויין רב ממים, דבשה למככיר ושמנה לרוב, וכל פרי על עציה, וכל תבשיל יבושל בחלב“.

מקומות גידולי פרי הארץ

על מקומות גידול פרי הארץ ניתן ללמוד, הן מהמבנה הגיאולוגי של הארץ, דהיינו טיב סלעי הארץ וקרקעותיה, והן מתנאי אקלים הארץ, ובמיוחד מספר דברי הימים א' אשר בו נזכרים שריו הכלכליים של המלך דוד: „ועל אוצרות המלך עזמות בן-עדיאל, ועל האוצרות בשדה בערים ובכפרים ובמגדלות יהונתן בן-עזיהו. ועל עושי מלאכת השדה לעבודת האדמה, עזרי בן-כלוב, ועל הכרמים שמעי הרמתי ועל שבכרמים לאוצרות היין זבדי השפמי. ועל הויתים והשקמים אשר בשפלה בעל חנן הגדרי, ועל אוצרות השמן יועש. ועל הבקר הרועים בשרון שטרי השרוני ועל הבקר בעמקים שפט בן-עדלי. ועל הגמלים אוביל הישמעאלי ועל האתונות יחדיהו המרונותי, ועל הצאן יזיו ההגרי, כל אלה שרי הרכוש אשר למלך דוד“ (כ"ז, כה, לא). מעניין לציין שאף דוד אינו ממנה שרים כלכליים לשלושת המינים הנותרים דהיינו, לתאנה לרימון ולדבש, ולעומת זאת הוא מציין את השקמה. אם כן מה היו התנאים לגידול כל מין וזן הנזכרים ברשימת מינויי דוד.

עבודת האדמה — דגן

גידול תבואה דורש שטחי מזרע נרחבים ואדמה לחה בחורף ויבשה בקיץ. משום כך המקומות האידיאליים לגידול תבואה היו העמקים שמחוץ לתחום הביצות, הרמות השטוחות, ובעיקר מישור החוף הדרומי, דהיינו המישור שמדרום לנהר הירקון, שהוא המישור היחיד בארץ, אשר בו לא היו קיימות ביצות. זה הוא חבל ארץ, אשר בו התנחלו הפלשתים לראשונה ושעושרם הרב בא להם מניצול שטחי המזרע הפוריים בו, ואשר הוא היה שדה המחלוקת העיקרי בין שופטי ישראל ומלכיו ובין הפלשתים.

כיון שהלחם היה המזון העיקרי והיסודי של תושבי המזרח בימי קדם, ולא היה לו תחליף כבימינו, לפיכך נצמדו אוכלוסי ארצות המזרח התיכון לעמקים ולמישורים ולרמות אשר בהם היבול העיקרי היה התבואה, ואילו ההר היה מונח ועזוב, כי השולט על אסמי התבואה היה גם השליט על הארץ. לא בכדי מתנחלים התושבים הקדמונים של הארץ, דהיינו הכנענים ונאחזים בעמקי הארץ ובמישוריה במלוא כחם ואונם, ואילו בני ישראל היה עליהם להיאחז תחילה בהר הטרשי הגידת והרם, ולפיכך אף נאמר עליהם „אלוהי הרים אלוהיהם”. עם הגיע עת איחוד השבטים, התגברו העברים על אויביהם הכנענים, הפלשתים והמדיינים שוכני ושליטי עמקי הארץ ומישוריה, ועל ידי איחוד המישור, העמק וההר ורציפות הישוב הישראלי בהם, ניתן גם האות לעצמאות מלכות ישראל. לפיכך, גם השר הכלכלי-הקלאי הראשון והחשוב אשר לדוד היה הממונה על מלאכת השדה ועבודת האדמה.

פרי הגפן

חשיבות פרי הגפן היתה רבה משום השימושים הרבים בו. ענבי הגפן שימשו למאכל בהיותם טריים, אולם ערכם המזוני היה גדול בעיקר, משום שאפשר היה להכין מהם צמוקים הניתנים להשתמר אף בתנאי מדבר (שמואל א' כ"ה, יח), והוא אף היה משמש כ"מנת ברזל" בעתות מלחמה, כאשר קרה במלחמת דוד בעמלקים: „וימצאו איש מצרי בשדה ויקחו אותו אל דוד ויתנו לו לחם ויאכל וישקהו מים. ויתנו לו דבילה ושני צמוקים ויאכל ותשב רוחו אליו, כי לא אכל לחם ולא שתה מים שלושה ימים ושלושה לילות” (שמואל א' ל', יא-יב). שימוש נוסף בענבים היתה הכנת המרקחת, שהיתה כמאכל תאוה לאנשי המזרח, ומילאה אף את מקום הדבש, כפי שזה נהוג אף כיום בארצות המזרח.

השימוש החשוב ביותר של הגפן היה בתעשיית היין, כי התירוש כאמור היה מצרך חיוני ביותר, שניתן היה לשמרו בכדי חרס לימי שלום ולימי חירום. מאידך גיסא, מהיין הכינו הקדמונים חומץ שהיה שימושי ביותר הן משום ששימש כתבלין למאכל, כי היה גורם לתיאבון על ידי כך שהיה מעורר את מיצי הקיבה בימי השרב הרבים בקיץ, והן משום שבו היה אפשר לשמר את פרי הגפן.

אם כן, משום חשיבותו המיוחדת של פרי זה, דוד ממנה שני שרים, האחד על הכרמים, והשני על אוצרות היין דהיינו הגתות היקבים והתירוש.

הגפן סבילה לחורב ולקרע שאינה עמוקה, כי גדלה אף בהרים דלי קרקע, משום ששורשיה ויונקותיה מתפשטים בשדה ואינם חודרים לעומק האדמה. לפיכך הגפן גדלה באדמת קירטון שאינה אוצרת בחובה מים רבים כגון בגבעות השפלה או בהרים הטרשיים ודלי הקרקע כהרי יהודה, חלק מהרי שומרון והרי הגליל. סבילותה לחורב גדולה עד כדי כך שניתן היה לגדלה במישור החוף של צפון הנגב ובהרי מואב שבגבול המדבר (במדבר כ"ב, כד).

בעלות בני ישראל לארץ, הם התנחלו תחילה ונאחזו בהר המיוער הטרשי חסר הקרקע, והדל בשדות מזרע נרחבים. הם התיישבו בחבלים חסרי מקורות מים חיים, כי עיקר המעיינות נובעים בעמקי הארץ בקעותיה ומישוריה. על כן

נאלצו מתנחלי ההר להחליץ למען ברוא היער, כשם שעשו זאת בני יוסף בבואם ליהושע לדרוש ממנו קרקע להתנחלות כנאמר: «ויאמר אליהם יהושע, אם עם רב אתה עלה לך היערה ובראת לך שם בארץ הפריזו והרפאים כי אין לך הר אפרים... כי הר יהיה לך, כי יער הוא ובראתו והיו לך תוצאותיו» (יהושע י"ז, טו, יח).

המצאה שניה של מתנחלי ההר העבריים היתה, חציבת בורות מים, כי תושבי ההר לא יכלו להתקיים ללא בורות מים, כנאמר: «ואכלו איש גפנו ואיש תאנתו ושתו איש מי בורו» (מלכים ב' י"ח, לא). אולם חציבת הבורות היתה כרוכה בבעיות נזילה, כי סלעי הרי הארץ שברובם הם סלעי גיר קשים, סדוקים הם ומחלחלים את המים הנאגרים בבורות, כפי שדימה זאת ירמיהו בנבואתו: «אותי עזבו מקור מים חיים, לחצוב להם בארות, בארות נשברים אשר לא יכילו המים» (ב', יג). לפיכך בני ישראל היו הראשונים, שכורח המציאות בהר הביאם להמצאת שיטת טיוח הבורות בסיד, כמשל הנזכר במשנה: «בור סוד שאינו מאבד טיפה» (אבות ב', ח).

אולם המפעל החלוצי הגדול ביותר בהר, שנעשה על ידי בני ישראל המתנחלים בו היה, בנין המדרגות. בעית ההתנחלות בהר אינה להוציא לחם מן הארץ בלבד, אלא אף להוציא אדמה מן הסלע, כי ההר מטבעו הוא טרשי ותלול, חסר שטחי קרקע נרחבים, כי אלה נגרפים מן הרמות ומדרונות ההרים ושוקעים בגיאיות ובעמקים, או נסחפים דרך הגיאיות אל הים. לפיכך צורך החיים בהר, הביא את בני ישראל, להמצאת שיטת בנין טרסות, דהיינו בנין מדרגות במדרונות ההרים, על ידי עיווק וסיקול מפרכים, כדי למנוע סחף קרקע ויצירת יש מאין. עדות לכך הן עשרות אלפי המדרגות בהרי יהודה ובהרי שומרון והגליל, ובמיוחד ביובלי נחל שורק שממערב לירושלים. משל הכרם של ישעיהו הנביא הנו עדות נאמנה לגידול נרחב של הגפן: «כרם היה לידידי בקרן בן-שמן. ויעזקהו ויסקקהו ויטעהו שורק, ויבן מגדל בתוכו וגם יקב חצב בו» (ה', א"ב). ואכן בהרי ירושלים ובמיוחד ביובלי נחל שורק אנו מוצאים כיום אלפי מדרגות שלא נעבדו ולא נמצאו כשימוש מאז ימי בית שני. נראה שנחל שורק שמשמעות שמו היא גפן משובחת, ואשר בו מרוכזות מירב מדרגות הגפן שבאזור ירושלים, היה ערש גידול הגפן והתירוש. על חשיבות גידול זה בהרי יהודה אנו למדים מברכת יעקב ליהודה המדגישה את טיב ושפעת הגפן ואת גזעיה העבים, שמפאת גודלם והשתכחותם ניתן היה לקשור אליהם את בהמות השדה ככתוב: «אוסרי לגפן עירו ולשורקה בני אתונו, כיבס ביין לבושו ודם ענבים סותה. הכלילי עינים מיין ולבן שיניים מחלב» (בראשית מ"ט, יא"ב). עדות ארכיאולוגית חשובה, היא מציאותן של מאות גתות חצובות בסלעי ההרים בין המדרגות, המחזקות את הדעה, שאכן בטרסות אלה גידלו את הגפן בעיקר כנזכר בנחמיה: «בימים ההמה ראיתי ביהודה דורכים גתות» (י"ג, טו).

ערכם הרב של שני המינים הנזכרים — הדגן והתירוש — היה מעולה, כי הם נזכרים תכופות במקרא, בכפיפה אחת ובהדגשתם מבין כל המינים. הדגן

והתירוש מסמלים את תקופת הזוהר והעושר של הארץ, כנאמר בספר משלי
 „וימלאו אסמיק שבע ותירוש יקביך יפרוצו“ (ג', י).

פרי הזית

גם הזית נמנה על מבחר פירות הארץ, כי גם על מצרך חיוני זה ממנה
 דוד שני שרים: האחד על פרי הזית והשני על שמן הזית. אולם שלא כגפן, הזית
 נזכר בספר דברי הימים במקום גידולו, דהיינו בשפלה.
 הזית הוא צמח ים־תיכוני טפוסו כגפן, אולם הוא אינו סביל כגפן לתנאי
 חורב וקרה. הזית יונקתויו הרכות אינן מסוגלות להכות שורש בסלע הקשה, לפיכך
 הוא גדל מטבעו על אדמת סלע קירטון פריך, או בעמקים ובמישורים הברוכים
 באדמה עמוקה. סלעי קירטון פריכים נמצאים בקנה מידה נרחב ביותר בשפלה,
 הבנויה רובה ככולה גיר רך. עדויות מקראיות לכך הם נדודי שמשון בכרמי
 תמנתה שבשפלה ומעשה נקמתו בפלשתים אויבי ישראל כנאמר: „ויבער מגדיש
 ועד קמה ועד כרם זית“ (שופטים ט"ו, ה) או ברכת משה שנאמר בה על נחלת
 שבט אשר שבחוף הגליל: „יהי רצוי אחיו וטובל בשמן רגלו“ (דברים ל"ג, כד).
 סלעים קירטוניים רבים קיימים גם בהרי שומרון הצפוניים־מערביים, אשר מהם
 כאמור היה יצוא השמן למצרים (הושע י"ב, ב). ההר הקירטוני היחיד בהרי יהודה
 הוא הר הזיתים שממזרח לירושלים, ואכן שמו מסמל את תפקידו כי ההר כולו
 היה נטוע כרמי זית, וממנו נלקח השמן למשחת קודש ולהמלכת מלכים.
 עדות ארכיאולוגית חשובה לגידול הזית בשפלה היא, מציאותם של עשרות
 בתי בד עתיקים בגבעות השפלה.

ארץ ישראל נשתבחה ברב־גוניות מבורכת, ובה ניתן היה לגדל כל פרי
 שדה וגן וכל סוגי הבהמה שניתן היה לגדל במזרח התיכון. הגורמים לכך הם
 שבארץ קטנה כארץ ישראל נמצאים שלושה סוגי אקלים: „ים־תיכוני“, „ערבתי“
 ו„מדברי“, המאפשרים ומעודדים גידול זנים וסוגים רבים של תנובה. המבנה
 הרב־גוני של הארץ דהיינו, מישור, גבעות, הרים, רמות ובקעות הסמוכים
 והשלוכים אחד בשני, הביאו אף הם לרב־גוניות כלכלית משום סוגי הקרקע
 השונים בהם ולרציפות צמיחת היבולים בתנובת הארץ כנאמר: „ארץ אשר לא
 במסכנות תאכל בה לחם לא תחסר כל בה“ (דברים ח', ט). ואכן כושרם ומרצם,
 חריצותם וכוח המצאתם של בני ישראל בהתנחלם בארץ, הביאו את הארץ למצב,
 שהיא הפכה להיות מארץ ישימון, טרשים וביצות, לפנינה כלכלית במזרח התיכון,
 כנאמר: „שכל הארצות יש בוזו מה שאין בוזו ויש בוזו מה שאין בוזו, אבל ארץ
 ישראל אינה חסרה כלום“ (ספרי, פרשת יעקב).

